

Ж. Мустафина^{1*}, Қ. Борбасова¹, А. Мәден²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

ДӘСТҮРЛІ ДІНДЕРДЕГІ РӘМІЗДІК КӨРІНІСТЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада әлемдік діндердің дәстүрге айналған басты рәміздерінің діни-философиялық мәні мен мазмұнының даму эволюциясы теориялық тұрғыда талданады. Осы талдау арқылы дәстүрлі діндердің идеялық және тәжірибелік ерекшеліктерін, олардағы рәміздік көріністердің сабақтастығы мен үндестігін анықтау мақсаты қойылды. Діни рәміз – діннің барлық идеяларын, мазмұнын, практикалық сипатын түсіндіріп жеткізудің ерекше формасы. Ол бір мезгілде нақты нысанды білдірумен қатар, құпия, астарлы мән-мағынаға да ие болуы мүмкін. Сондықтан діндер тарихын, діни сенім мен діни тәжірибені зерттеуде олардың рәміздеріне ерекше мән берілуі керек. Бұл мәселенің өзектілігін ескере отырып мақала авторлары салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әлемдік діндер рәміздерінің әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі дамуын және трансформациясын салыстырады. Дәстүрлі діндердегі рәміздік көріністердің сабақтастығы діндер идеологиясының мазмұнынан және діни рәсімдер мен жоралғыларды атқару бөлігінен нақты көрінеді. Бұл ретте, барлық дәстүрлі діндер адамзатты бейбітшілікке, өзара сүйіспеншілікке, мейірімділікке, діни төзімділікке шақырады. Аталған діндердің этикалық және эсхатологиялық категорияларын сараптау барысында олардағы сакральды ұғымдардың, құлшылық ету мақсатында жасалатын діни рәсімдер мен жоралғылардың мән-мағыналық және мазмұндық ұқсастықтары мен сабақтастықтары анықталды.

Түйін сөздер: дәстүрлі діндер, діни сенім, діни рәміз, діни рәсімдер, діни тәжірибе.

Zh. Mustafina^{1*}, K. Borbassova¹, A. Maden²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

Synchronism of Symbolic Manifestations in Traditional Religions

The article provides a theoretical analysis of the religious and philosophical essence and the evolution of the development of the content of the main symbols of world religions that have become traditional. Through this analysis, the goal was to identify the ideological and practical features of traditional religions, as well as the continuity and synchronism of symbolic manifestations in them. A religious symbol is a special form of expression, explanation of the idea, content, and practical nature of religion. It can have both a secret and allegorical meaning, while simultaneously expressing a specific object. Therefore, when studying the history of religions, religious beliefs and religious practices, special attention should be paid to their symbols. Given the relevance of this problem, the authors of the article using the comparative historical method compare the development and transformation of the symbols of world religions in different periods of time. The continuity of symbolic manifestations in traditional religions is clearly reflected in the content of the ideology of religions and in terms of the performance of religious rituals and ceremonies. At the same time, all traditional religions call humanity to peace, mutual love, kindness, and religious tolerance. In the course of the analysis of the ethical and eschatological categories of these religions, the semantic and content similarities of sacred concepts, religious rituals and ceremonies performed for the purpose of worship were revealed.

Key words: Traditional religions, religious faith, religious symbol, religious ceremonies, religious experience.

Ж. Мустафина^{1*}, К. Борбасова¹, А. Маден²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

Синхронизм символических проявлений в традиционных религиях

В статье дается теоретический анализ религиозно-философской сущности и эволюции развития содержания главных символов мировых религий, ставших традиционными. Авторами была поставлена цель посредством анализа выявить идейные и практические особенности традиционных религий, а также преемственность и синхронизм символических проявлений в них. Религиозный символ – это особая форма выражения, объяснения идеи, содержания, практического характера религии. Он может иметь как тайное, так и иносказательное значение, одновременно выражая конкретный объект. Поэтому при изучении истории религий, религиозных верований и религиозных практик особое внимание следует уделять их символам. Учитывая актуальность данной проблемы, авторы статьи с помощью сравнительно-исторического метода сравнивают развитие и трансформацию символов мировых религий в разные периоды времени. Преемственность символических проявлений в традиционных религиях наглядно отражается в содержании идеологии религий и в плане исполнения религиозных ритуалов и обрядов. При этом все традиционные религии призывают человечество к миру, взаимной любви, доброте, религиозной терпимости. В ходе анализа этических и эсхатологических категорий указанных религий были выявлены смысловые и содержательные сходства сакральных понятий, религиозных ритуалов и обрядов, совершаемых в целях поклонения.

Ключевые слова: традиционные религии, религиозная вера, религиозный символ, религиозные ритуалы, религиозная практика.

Кіріспе

Дін қазіргі таңда өзінің мәртебесіне (діни немесе зайырлы мемлекет) қарамастан адамзат қоғамының ажырамас бөлігіне айналды. Халықтар арасында әлемдік діндерді түсінуге деген қызығушылық артты. Адамдарға бірінші кезекте діннің мазмұны мен практикалық көрінісі қызықты. Ол осы діннің рәміздерін құрайтын түрлі рәсімдерден, салт-жоралғылардан, т.б. тұрады. Бұл ретте, рәмізділікті белгілі-бір деңгейде түсінбей, рәміздер жөніндегі өз білімдеріңді кеңейтпей және тереңдетпей ешбір дінді, ешбір діни жүйені дұрыс қабылдау және түсіну мүмкін емес. Ол неліктен? Өйткені, әлемдік діндердің Қасиетті кітаптарының барлығы рәміздер тілімен жазылған, барлық діни жоралғылар мен рәсімдер рәміздерге толы және бұл рәміздің көрініс беру формалары болып табылады. Сондықтан зерттеуімізде діни рәміздерді арқау ете отырып, буддизм, христиан, ислам діндерінің рәміздерінің ортақ элементтерін қарастыруды жөн санадық. Салыстырмалы талдау арқылы үш түрлі діннің үндесетін тұстарына тоқталмақпыз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Діни рәміздерді зерттеу сол дінге тән ерешеліктермен қатар ұқсас және ортақ тұстардың да

бар екенін аңғартады. Діни рәміздер – діннің сенімдік, тілдік, ділдік, дін идеологиясының жиынтығы. Діни рәміздерді зерттеу барысында әлем халықтарының дінді, діни қағидаларды, діни рәсімдерді ұстануы барысында ұқсастықтың бар екенін және олардың бір арнада тоғысатындығын байқадық.

Зерттеу тақырыбының мақсаты дәстүрлі діндердің рәміздік көріністердің сабақтастығы үндестігін ашу болғандықтан, біріншіден, үш діннің сенім ұқсастықтарын, екіншіден, діни рәсімдердің ортақ тұстарын, үшіншіден діни орындар құрлысының рәміздік сипатын салыстырып, жан-жақты талдау міндеттері қойылды.

Ғылыми зертеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін салыстырмалы-тарихи әдіс құрады. Әлемдік діндердің даму эволюциясы барысындағы діни рәміздерінің пайда болып, дамып, өзгеріске ұшырауы салыстырылды. Адамдардың діни символдар арқылы өзара рухани қарым-қатынасын анықтауда феноменологиялық әдіс қолданылды.

Бұл әдіс діни түсініктерді, идеяларды салыстыру арқылы діни ғибадаттардың мағыналық байланысын түсінуге қол жеткізді. Сонымен қоса, мақала зерттеуін баяндау немесе сипаттамалау әдісі, жүйелік-құрылымдық, логикалық және теориялық сараптау әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

Дәстүрлі діндерде рәмізделу ертеден сол діндерді ұстанатын адамдардың сенімінен, діни ұстанымдарынан, сыртқы атрибутикасынан, құлшылық жасау әрекеттерінен, күнделікті өмірдегі діни тәжірибелерінен көрініс тапты. Бұл діндердегі рәміздік жүйелер ежелгі дәуірлерден бастап қалыптасып, кейінгі тарихи кезеңдерде өзгеріске ұшырап, дамып жетіліп отырды. Сөз жоқ, әлемдік діндер өз-өзінен пайда болған жоқ: олар ру-тайпалық және ұлттық діндермен генетикалық жағынан байланысқан, олардан наным-сенімдік, рәміздік және культтік жүйелердің көптеген элементтерін алған. Алайда, сонымен қатар олардан идеялық, мазмұндық және тәжірибелік жағынан айтарлықтай айырмашылықтары да бар.

Кез-келген адам қандайда бір дін туралы алғашқы ақпараттарды бірінші кезекте сыртқы визуализация арқылы алады. Ол ақпараттарды әдетте діни орындар, діни киім, діни рәсімдерге қажетті құралдар, тағы басқа діни атрибутика құрайды. Осындай діни рәміздік бұйымдар мен нысандар арқылы адамда сол дін туралы алғашқы түсініктер, сезімдер, діни білімдер қалыптасады.

Дәстүрлі діндерде жоғарыда аталған осы діни атрибутика жүйесіне үлкен көңіл бөлінеді. Олардағы басты діни рәміздік нысандар – ол шіркеулер, храмдар және мешіттер. Бұл діни орындар бір жағынан сол діндердің басты рәміздері болып табылады. Діни орындарда рәміздердің көрініс беру формалары болып табылатын діни рәсімдер, салт-жоралар жасалады. Дәстүрлі діндерде осы діни рәмізі бар белгілерге (айқыш, жарты ай, сансара дөңгелегі, т.б.), діни орындарды (шіркеу, храм, мешіт, т.б.) жабдықтауға баса назар аударылады.

Діни құрылыстар да сол діннің рәмізі болып саналады. Христиандық ғибадатханалар мен шіркеулер сәулеттік ерекшеліктері жағынан ұзақ даму кезеңінен өтті. Христиандар сәулет құрылысы ретінде храмдарды IV ғасырдан тұрғыза бастады, бұл уақытта оларды пұтқа табынушылар тарапынан құдалау тоқтаған еді. Христиандық храмның ең көне түрі «базилика» болды. Базилика пішіні жағынан кемені елестетті. Бұл дінге сенушілерге «Мәсіх Шіркеуі кеме, онымен күнделікті тұрмыс теңізін қауіпсіз жүзіп өтуге және тынық жағалауға жетуге болады» деген ойды білдірді.

Рим империясының астанасын Римнен Константинопольге көшіру уақытынан бастап хрис-

тиандық храм құрылысында жаңа сәулет үлгісі – византиялық үлгі пайда болды. Бұл үлгі храмдары айқыш түрінде немесе шаршыға жақын тікбұрыш түрінде салынды. Византиялық үлгіге тән ерекшелік оларда «қиыстырылған төбе» мен «күмбездің» болуында. Күмбез Құдайдың көзге көрінбейтін орны ретінде шексіз аспанды білдірді. Храмның шеңбер түріндегі үлгісі грек ескерткіштерінен («ротонд») алынған, «ротондтар» ерекше құрметті және атақты мемлекеттік және қоғамдық қайраткерлердің жерленген орындарына тұрғызылған. Храмның айқыш түріндегі үлгісі Иса Мәсіхтің Айқышын еске түсіреді. Шеңбер түрі Шіркеудің мәңгілігін меңзейді, өйткені шеңберде не басы не соңы болмайды.

Батыста романдық үлгі пайда болады. Романдық үлгіде пайда болған храмдар кең көлемді нефтен тұрды, оның екі жанында ені мен биіктігі жағынан екі есе кіші неф орналасты. Шығыстан алдыңғы жағынан осы нефтерге көлденең неф жалғасты, ол бүкіл ғимаратқа созылған айқыш пішінін берді. Романдық үлгіні кейін готикалық үлгі алмастырды. Ол жоспары жағынан романдық үлгіге ұқсас болғанымен, ұшты, пирамидалды, көкке созылған мұнараларымен ерекшелінді. Сондай-ақ бұл үлгіге биік әрі кескіндеме салынған көп терезелер тән. Ал XV ғасырдан бастап оның орнына «қайта өрлеу» үлгісі таралды. Бұл үлгіде антикалық пұттық сәулет өнерінің ықпалы болды (Гуцул, 2016: 328-329). Осылайша, византиялық үлгі бойынша қазіргі православтық храмдар, ал батыстық үлгі бойынша католиктік және протестанттық храмдар салынды.

Христиан дінінің аталған үш негізгі тармағының ғибадатханаларының ішкі құрылысы мен жабдықтарында да айырмашылықтар бар. Айталық, православтық ғибадатхана әдетте шығыстан батысқа қарай бағыттталып салынады. Ғибадатхананың шығыс бөлігінде жоғарылау орнатылған алтарь тұрады; ол ғибадатхананың ортанғы бөлігінен иконалар орналастырылған тұғырмен бөлінген. Алтарь – бұл жұмақты, Жаратушының рухани орны мен мекенін рәміздейді. Алтарь дін қызметкерлерінің түрлі салт-жораларды атқаруына арналған, бөгде адамдарға онда баруға шектеу қойылған, ал әйелдерге кіруге мүлдем тыйым салынған. Католик храмдарында керісінше алтарь ашық тұрады, оларда тұғыр (иконостас) болмайды. Интерьерінде иконаға қарағанда мүсіндер басым болып келеді. Ал протестанттық храмдар православтық және

католиктік ғибадатханаларымен салыстырғанда ішкі жабдықталуы жағынан өте қарапайым. Оларда алтарь болмайды, оның орнына дін уағыздаушы-пастордың кафедрасы ғана орналасқан. Жалпы протестанттардың құлшылық үйлері қымбат жабдықтардан, түрлі бейнелер, рәміздер, иконалар және мүсіндік композициялардан ада. Олар үшін ондай әшекейлердің қажеттілігі жоқ, өйткені, протестанттарда православтар мен католиктерде қолданылатын иконаға табыну дәстүрі жоқ. Мұның барлығы протестанттардың діни ілімінің ерекшелігіне, протестантизмнің «шіркеу жетекші, дәнекерші емес, бар болғаны көмекші» (Гуцул, 2016: 330) деген мәніне байланысты.

Христиандық, әсіресе православиелік храмдар өзінің ішкі көркем сәнімен және иконалармен безендірілуімен ерекшеленеді. Православиіде икона киеліліктің қатысуының рәмізі болып саналады. Жалпы, икона («бейне», «кескін», «кейіп», «сурет») христиан дінінде (католик, православие және монофизиттік) құдайды, құдайананы, әулиелерді, қасиетті кітаптарды бейнелеген суреттер. Католиктерде және православиіде иконаға табыну 787 жылы VII Дүниежүзілік құрылтайымен орнатылған. Икона болмағанымен соған жақын түрлі мүсін, қасиетті дүниелерге табыну ламаизм мен будда діндерінде де кеңінен тараған. Икона жазу бастапқыда орта ғасырлардағы бейнелеу өнерінің бір тармағы ретінде қалыптасқан. Икона діндар адамды жоғары күштермен байланыс жасауға дайындайды және ішкі қайшылықтарын жеңуге мүмкіндік береді.

Ал ислам дінінде басты діни құрылыстар қатарына мешіттен басқа қағбаны, Мұхаммед Пайғамбардың мазарын, айванды жатқызамыз. Ислам дініндегі құрылыстардың ішкі интерьері салыстырмалы түрде өте қарапайым. Мешіттің ішкі қабырғалары мен төбесі ою-өрнектермен, Құран кәрімнің сүрелерімен әрленіп, ашық, жылы түстермен боялады. Жоғарыдағылардың ішінде Қағба ең негізгі мұсылмандық рәміз болып табылады. Қағба – мұсылмандардың құлшылық ететін аса қастерлі орындағы ежелгі ғимарат. «Қағба» сөзі араб тілінен тура аударғанда «қадір мен құрмет қоршаған қасиетті жер» дегенді білдіреді. Мұсылмандардың Қағба жанында жасайтын рәсімінің мақсаты Мұхаммед Пайғамбармен рухани байланыс орнатуға бағытталған.

Жоғарыда атап өткендей, дәстүрлі діндерде рәміздік мәні бар діни белгілер қалыптасқан.

Соның бірі – христиан дініндегі айқыш (крест) болып табылады. Христиандарда күнделікті өмірде айқышқа табыну ең негізгі рәсім болып саналады. Ғибадатханалар мен дінбасыларының киімдері айқышпен безендірілген. Қатардағы сенушілер айқышты адам көзінен жасырып, киім астынан (денеге тағылатын айқыш) тағып жүрсе, дін қызметкерлері діни киімнің (иерейлік айқыш) үстінен тағады. Христиан дінінде ешқандай рәсім айқышсыз жүргізілмейді. Айқыш – шіркеудің бекітуімен айқышқа керілген Иса Мәсіхтің азаппен өлу рәмізі болып есептеледі. Ертеректегі христиандар айқыш пұтқа табынушылықтың белгісі деп, қасиет тұтпаған.

Абыройсыз өлімнің құралы ретінде болған айқыш бастапқы уақыттарда қорқыныш пен үрей тудырды, бірақ Иса Мәсіхтің арқасында бұл қуанышты сезімдерді тудырған бұл құрбандық христиандар үшін үлкен олжа болды. Осыған байланысты римдік апостол Ипполит: «Шіркеудің өлімге қатысты өзінің үкен олжасы бар – ол мойнына тағып жүрген Мәсіхтің Айқышы» десе, тағы бір апостол, философ, әулие Иустин: «Пайғамбар алдын ала айтып кеткендей, айқыш – бұл Мәсіхтің билігі мен күшінің ұлы рәмізі» деді (Мустафина, Борбасова, 2019: 161). Айқыш таңбасы ұзақ трансформациялану кезеңдерінен өтті. Айқыштың алғашқы формасы Т әрпі тәрізді болды және ол өлім жазасының құралы функциясын ғана атқарды. Айқыш бейнесі – христиандыққа тек IV ғасырда енді. Христиан діни жеткілікті дәрежеде таралып, нығайғаннан кейін ғана айқыш бірте-бірте христорограмманы ығыстыра бастады. V ғасырға қарай христиандар енді саркофагтарға, шамдарға, қорапшаларға және т.б. заттарға өлімнің өзін жеңген осы бір мықты рәмізді бейнеледі (Мустафина және т.б., 2020: 3, 6).

Айқыштың пішініне қатысты мәселе орыс шіркеуі үшін практикалық маңызы бар дүние. Батыста католиктер мен христиан дінінің басқа конфессиялары төрт ұшты айқышты қолданады. Алайда, XIII-XV ғасырларда папалық және епископтық ғибадаттарда сегіз ұшты айқышты басымырақ қолданған. Ескі ғұрыпты ұстанушылар (старообрядцы) ересь сияқты айқыштың сегіз бұрышты формасын ғана дұрыс деп танып, өзгелерді мойындамайды (Азбука христианства, 1997: 132). Православие шіркеуі айқыштың сегіз, алты және төрт ұшты формаларын бірдей қабылдады. Жалпы христиандарда айқыш Құдайдың рәмізі ретінде барлық діни рәсімдер мен салт-жораларда қолданылады.

Будда дінінің белгісіне айналған басты рәміз ол – Дхарма дөңгелегі. Дхарма дөңгелегі буддизмдегі басты екі рәміздің бірі. Сегіз сым шабағы бар бұл дөңгелек буддизмнің басты мәні «сегіздік жолды» білдіреді. Шығыс діндерінде, әсіресе индуизм мен буддизмде айналмалы дөңгелек уақыттың айнала жүруімен, адам кармасымен, оның туылуы, өлуі және қайта туылуымен ассоциацияланды (Вовк, 2006: 445).

Дөңгелек үш бөліктен: дөңгелек күпшектен, дөңгелек жиектен және сым шабақтардан тұрады. Бұл буддистік белгілер осы сенімнің негізгі қағидаларын білдіреді. Дөңгелек күпшегі – бұл моральдық тәртіпті меңзейді және ақыл-ойды тұрақтандыратын сенім рәмізі болды. Шеңбер жиек – бұл дөңгелекті қозғалтатын концентрация. Ал дөңгелектегі 8 сым шабақ Будданың даналығы мен игілікті сегіз жолын білдіреді. Осы ілімге сәйкес, 2500 жылда бір рет заң дөңгелегі тоқтауы мүмкін және сол кезеңде жер бетінде өмір аяқталады. Будда осы тоқтап қалған заң дөңгелегін айналдыру үшін туылған (Рошаль, 2007: 282).

Ал ислам дініне келсек, қазіргі Ислам дінінің рәмізі ретінде қабылданып жүрген бірқатар эмблемалар да баршылық. Ол бірінші кезекте – ортасында жұлдызы бар жарты ай. Бұл дәстүрлі белгі және оның әртүрлі нұсқалары тек «ислам әлеміне» ғана тиесілі. Ол Осман империясының қалыптасуымен байланысты және ертеден шексіз билікті сипаттады. Алайда бұл исламның сенім рәмізі болып табылмайды, ол мұсылмандық мәдениеттің рәмізі, діни емес, зайырлы таңба (белгі) болып табылады.

Жұлдызды жарты ай эмблемасының мағынасы туралы және ислам әлеміне келуіне қатысты ортақ пікірлер жоқ. Бір дерек бойынша бұл эмблема Жаратушының қамқорлығын, өсіп-өнуді, қайта өрлеуді, және жұлдызбен бірге – жұмақты білдіреді (Мустафина, Мәден 2019: 497-498). Екінші бір анықтама бойынша бес бұрышты жұлдыз исламның бес парызын немесе бес негізгі дұғасын білдірсе, жарты ай – ай күнтізбесімен байланыстылықты айқындайды (Правоведник, 2012).

Діни рәміздер дәстүрлі діндерде әсіресе, Сенім бөлігінде және діни рәсімдер мен салт-жоралғыларды атқару бөлігінде нақты көрініс табады. Мәселен, христиандық діни ілімнің негізгі қағидалары Сенім рәмізінде жинақталған. Бұл жерде де культ айрықша рөл атқарады. Оның басты міндеті – дінге сенетін адамдардың діни сезімдерін жігерлендіру, діни ілімді халық

арасында кеңінен тарату. Культтің аса маңызды элементтерінің бірі – құпиялық (тайнство) деп аталатын шіркеулік салттар. Православие ілімі бойынша, «құпиялықтар құдайдың өзі белгілеген киелі әрекеттер арқылы дінге сенетіндерге Құдайдың көзге көрінбейтін ізгіліктерін түсіреді». Ондай құпиялықтардың саны жетеу, олардың барлығын да православие қабыл алған. Католик дінінде де осы құпиялықтардың саны жетеу, бірақ олардың түсіндірмесінде, орындалуында және аталуында өзгешеліктер бар. Ал протестантизмде бұл құпиялықтардың екеуі ғана мойындалады (шоқыну және евхаристия).

Христиандық құпиялықтар мен оларға тікелей қатысты салт-жоралардың қалыптасуы ғасырлар бойы жүрді. Шоқыну құпиялығы алғашқылардың бірі болып қалыптасты. Православиеде Шоқыну Шіркеу қамқорлығына алуы рәміздейді. Ол Иса Мәсіхтің өзінің Иордан өзенінде шоқынуды қабылдауының белгісі ретінде де орындалады. Бұл рәсім уақыт тезімен бірқатар өзгерістерге ұшыраған. Бұрын шоқындыру рәсімі ата-аналардың қатысуынсыз өткізілсе, қазіргі таңда православие дінбасылары ата-аналардың міндетті түрде қатысуын талап етеді. Ондағы мақсат – ата-аналарға жаңа туылған нәрестені православиелік рухта тәрбелеу жауапкершілігін жүктеу. Бүгінде бұл рәсімді бала туылғаннан кейін бірден өткізу міндетті емес, ата-анасы немесе өзі қалаған жаста өткізе беруге болады.

Бұл құпиялықтың негізгі рәсімі шоқындыру алдында нәрестеге есім беру рәсімі жасалады. Егер балаға берілген есім православиелік күнтізбеде жоқ болса, онда өзінің есіміне айтылуы жағынан ұқсас есім беріледі. Мысалы, Оксана – Ксения, Денис – Дионисий, т.б. Ұқсас есім болмаған жағдайда бала туылған күні пір тұтылған әулиенің есімі берілген. Нәрестеге қасиетті дін адамдарының есімдерін беру болашақта оны қорғап, демеп жүреді деген сенімнен туындайды. Екіншіден, мұның шіркеу саясатымен байланысты болғандығы да сөзсіз.

Деректер есім беру рәсімінің де өзгеріп, дамып отырғандығын көрсетеді. Бұл салт Ежелгі Русьте христиан дінін қабылдағаннан кейін қалыптасты және ол бойынша жаңа туған нәрестеге шіркеуде міндетті түрде православие күнтізбесіне сәйкес есім берілген. Дегенмен, алғашқы ғасырларда ата-аналар діни қызметкер берген есімнен басқа, балаларына белгілі-бір мағынаға ие, әрі «пайдалы», «қажетті» деп саналған ескі есімдерді беруді жалғастырды. Ал

I Петр тұсында ресми құжаттарда адамның бір ғана есімі, яғни христиандық есімі болуы қажет деген ереже бекітілді (Религиозная обрядность, 1988: 45). Қазіргі жағдайда ата-аналар балаларына өздері есім береді. Шіркеудің ол есімдер православиелік күнтізбеге сәйкес келмесе де тығырықтан шығып, шоқындыру рәсімін өткізетіндігін жоғарыда айтылды.

Православиелік Шіркеуде шоқындыру рәсімінде нәрестені үш рет суға батырып алады немесе төбесінен су құяды. Ал католиктерде баланы суға батырмайды, оларға үш рет су бүркіді. Христиандық діни ілімге сәйкес осы рәсім арқылы адамның тұңғыш күнәсі кешіріледі, яғни су денесін шайса, тәубеге келу жанын тазартады деп есептеледі. Осы құпиялықты жүзеге асырғаннан кейін адам христианға айналады (Кучер, 2004: 10, 99, 172). Осылайша, бұл адамдарды дінсіз, күнәлі өмірден бөліп, Мәсіхтегі жаңа өмірге апаратын шеп тәрізді.

Ислам шарифаты бойынша да жаңа туылған нәрестеге ат қою рәсімі жасалады. Мұсылмандықта ол сүннет болып табылады. Азан шақырып, ат қою рәсімі жаңа туған нәрестеге туылғаннан кейін жетінші күні жасалады. Дін қызметкері баланың басын құбылаға қаратып, құлағына азан айтып, есімін үш рет қайталап айтады. Азан шақырып, ат қою рәсімі балаға жастайынан иман сөзін сіңіріп, қара пиғылды күштердің кесірінен сақтау мақсатын көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл рәсімде жасалатын діни жоралғылар мазмұны мен мақсаты жағынан жоғарыда келтірілген христиандық шоқындыру рәсіміне ұқсас болып келеді.

Христиан дініндегі шоқыну құпиялығынан кейін хош иісті май жағу рәсімі жасалады. Православиіде бұл рәсім шоқындырудан кейін іле өткізіледі және екеуі бір рәсім ретінде қабылданады. Ал католик дінінде 7-12 жасқа толғаннан кейін және міндетті түрде епископпен өткізіледі. Шоқынған адамның басына дұға айтылған әртүрлі хош иісті мир деп аталатын майды жағу арқылы, оған Киелі Рух ізгіліктерін жеткізу мақсаты орындалады ...Бұл рәсімнің көне магиялықтан бастау алғандығы еш күмән туғызбайды. Ал жағу рәсімі, арнау ретінде Ежелгі Египет пен иудейлерде де қолданылған. Мир майын жағу туралы Жана Өсиетте ешқандай сөз болмайды, алайда оның психологиялық тұрғыдан әсер етуін ескере отырғандығынан болар, бұл рәсім христиан культіне енгізілген (Байтенова және т.б., 2011: 11, 70). Түптеп келгенде,

мир майын жағу рәсімі христиан дініндегі адамды өз сеніміне берік болуға көмектеседі.

Дәстүрлі діндерде адамдарға тәубеге келіп, күнәларын мойындап, тазарынып, жаңа өмір бастауға мүмкіндіктер берілген. Тәубеге келу – діндегі адамның діни қызметшіге өз күнәларын айтып, өкінетінін жеткізіп, сол арқылы Құдайдың кешірімін алу. Бұл рәсім ұзақ даму кезеңдерінен өтті. Ерте христиандықта күнәсін мойындау көпшілік алдында өтетін болған, яғни сенушінің жасаған күнәсінің дәрежесін барлық жұрт болып қарастырды. Тәубеге келу православиі мен католик дінінде формасы жағынан ұқсас болғанымен, мазмұны мен мәні жағынан әртүрлі. Православиі өкілі үшін тәубеге келу діни өміріндегі міндетті атрибут. Тәубеге келу құпиялығы маңызды екі кезеңнен тұрады. Біріншісі – күнәларды айту. Оның барысында дінге сенуші өзінің қателіктерін, діни парыздар мен шіркеу ұйғарымдарын бұзғандығын айтып, мойындайды. Бұл ретте, шын ниетімен күнәларын айтып, мойындауы адамды рухани жағынан тазартып, оны күнә ауыртпалығынан арылтып, кейінгі өмірінде күнәлі болудан сақтайды деп саналады. Сондықтан бұл құпиялықтың екінші маңызды құрамдас бөлігі күнәларды кешіру болып табылады, оны тек священник немесе епископ бере алады (Кучер, 2004: 10, 99, 101). Православ сенушісінің күнәсін мойындауы шіркеудің бөлек қанатшасында жүргізіледі. Шіркеу басшысы сенушінің басына жапқыш жауып, оның үстіне қолын қояды. Күнәсін мойындаушы тұлға өзінің күнәсін мойнына алып, сол күнәсін жуу жолында ақыл-кеңес алады (Байтенова және т.б., 2011: 69). Католиктерде тәубеге келудің мәні өзгеше. Православ дінінде жоғарыда айтқанымыздай, тәубеге келу барлық күнәлардан арылып, жүректі тазартып, жалпы алғанда қателігін түзетіп, діни жолмен өзін-өзі рухани жетілдіру болса, католик үшін тәубеге келудің мәні – тек ғана жеке күнәлар мен қателіктерден ар-ожданын тазартуға саяды. Шіркеу заңдары бойынша тәубеге келу – евхаристия немесе нан үзіп ауыз тию рәсіміне дайындық кезеңі болып саналады.

Мұсылмандар үшін де күнәлі іс жасап қойғанда тәубеге келу міндет болып табылады. Шарифат бойынша күнәлі іс жасаған мұсылман баласы өз күнәсін мойындап, олардан бас тартып, шынайы өкініп, тура жолмен жүруге бел буғанда Алла Тағала оның күнәсін кешіріп, күнәсіздер қатарына қосады деп есептеледі (Тәубеге келу, 2014). Осылайша, бұл діндердегі тәубеге келу

әрекеттерінің түпкі мақсаттары бірдей. Ол тәу-беге келіп, күнәсін мойындап, кешірім алу арқылы тазарынып, жаңа өмір бастауға жол ашу.

Ислам мен христиандағы «күнә» түсінігін буддизмдегі «карма» түсінігімен теңдестіруге болады. Карма (сөзбе-сөз «іс-әрекет», «амал») бүкіл дерлік шығыс мектептерінің көзқарастары жүйесіндегі негізгі түсініктердің бірі. Оны көбінде себеп-салдарлық байланыс заңы деп те атайды. Бұл яғни кез-келген біздің жасаған әрекетіміз себеп туғызады, кейін ол белгілі-бір салдарға алып келеді. Егер біз жамандық жасасақ онда жағымсыз нәтижесін көреміз, ал қандай да бір жақсы іс істесек – сәйкесінше оң нәтижесі болмақ (Вовк, 2006: 5, 52). Осылайша, карма адамның іс-әрекеті, айтқан сөзі, ой-ниеті арқылы қалыптасады.

Евхаристия немесе нан үзіп ауыз тию (причащение) рәсімі христиан культінде ерекше орын алады. Бұл рәсімде қолданылатын ашытылған нан мен жүзім шарабы христиан үшін Иса Мәсіхтің тәні мен қаны ретінде қабылданады. Рәсім адамның Құдаймен бірігуін көздейді. Аңыз бойынша бұл рәсімді құпия кеште Иса Мәсіхтің өзі қабылдаған. Бұл рәсім үшін православиіде діни жазуы мен айқыш таңбасы бар тұзсыз ашытылған нан (просфора) пайдаланылса, католиктерде тұзсыз ашытылмаған камырдан пісірілген тегіс домалақ шелпек (облатка) пісіріледі. Православиіде шарап пен нан үзіп ауыз тию рәсімінен қатардағы сенушілер мен дін өкілдері өтеді. Ал католик дінінде қатардағы сенушілер тек ғана нан үзіп ауыз тиюмен шектеледі (Кучер, 2004: 10, 100, 172). Осы рәсімді протестанттар да мойындайды.

Христиан дініндегі осы «евхаристия» рәсімімен ислам дініндегі қасиетті Қағбаны айналу рәсімі арасында параллель келтіруге болады. Қажылық кезінде құлшылық етушілер сағат тіліне қарсы бағытта Қағбаны жеті рет айналады. Қағбаны айналу барысында тиісті дұғалар оқылады, осы рәсімнің ақырғы нүктесі – Қара тас. Оны тауап деп атайды. Бұл рәсім Күннің ғаламшарларды айналу қозғалысын білдіреді. Бұл сонымен бірге адамның өз өміріндегі басты қажеттілігі – сенімді іздеуін рәміздеуі мүмкін. Қағбаны айналу барысында құлшылық етуші адам мүмкіндігінше оған жақындап, оның бұрышына қойылған Қара тасты сүйі қажет немесе қол тигізіп, тәу етуі тиіс. Адамның қара тасқа жанасуы кеңістік пен уақытқа қарамастан осы тасты сүйген немесе қол тигізген барлық адамдардың ерекше бірігуін білдіреді. Осын-

дай рәсімді Мұхаммед Пайғамбар да жасаған. Сондықтан әлемдегі барлық мұсылмандар бір-біріне бауыр болып келеді (Таня ал-Харири-Вендель, 2005: 209). Қорыта айтқанда, евхаристия немесе нан үзіп ауыз тию мен Қағбаны айналып, Қара тасқа қол тигізу рәсімінің түпкі мақсаты Құдаймен рухани бірігуді көздейді.

Христиан дініндегі келесі құпиялық – неке қию. Неке қию – некелесу рәсімі бойынша, ғибадатханада Құдай беделі алдында некелік одаққа бірігу салтын орындау болып саналады. Православ және католиктерде неке қию рәсімінің орындалуында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Бұл рәсімге орай қасиетті некенің арнайы рәмізі қалыптасқан. Рәмізде бейнеленген айқыш Мәсіхті білдіреді, ол өз кезегінде некеге «бата-сын» береді. Сақиналар – жас жұбайлар рәсім барысында бір-біріне беретін адалдық антының рәмізі. Жанып тұрған шырақтар жаңа шаңырақта жарқырауы тиіс Құдай нұрын білдіреді (Рошаль, 2007: 263). Сақинаға қатысты айтсақ, бұрын православтарда күйеу жігіт алтыннан жасалған, ал қалыңдық күмістен жасалған неке жүзігін тағатын болған. Бұл отбасылық өмірде ер адамның әйел адамнан артықшылығын мензеді (Религиозная обрядность, 1988: 66). Қазіргі таңда неке жүзігіне қатысты мұндай қатаң ұстанымдар жоқ.

Ислам дінінде де неке мәселесіне ерекше мән беріледі және жасы толған адамды үйленуге міндеттейді. Ол туралы арнайы хадистер мен сүре аяттары бар. Яғни, Алла Тағала өз пендесіне көмелет жасқа толған соң үйленуді, жұптасып өмір сүруді үкім еткен (Көкебаев, 2016). Осы тұрғыдан алғанда, некенің мақсаты барлық дәстүрлі діндерде бірдей.

Христиандінінде тікелей діни қызметкерлерге арналған құпиялық та қалыптасқан. Ол қасиеттілік (священство) деп аталады. Бұл рәсім адамның жоғары дін басыларының қатарына қосылу кезінде орындалады. Аталмыш рәсім ертеректегі инициация (бағыштау) рәсімін еске түсіреді. Осындай рәсімді түрлі жабық ұйымдар (рыцарлық ордендер, массондар) қолданған және қолданып келеді. Қасиеттілік құпиялығына Православие шіркеуінде ерекше мән беріледі. Оларда дін қызметкерлерінің үш сатысы қалыптасқан: біріншісі – дьякон, екіншісі – священник, үшіншісі – епископ. Жалпы алғанда осы үш категория шіркеулік иерархияны құрайды. Дін қызметкерлерінің әр сатысының киім үлгісінде өзіндік ерекшеліктері бар, олардың әрқайсысына өзіндік нақты

міндеттер мен құқықтар бекітілген. Дінбасы қатарына қосу рәсімі ерекше ғұрып – «басына қолын қою» арқылы жасалады және оны тек епископ орындайды. Осы сәтте священник немесе дьякон лауазымына үміткерге Құдай шапағаты беріледі деп есептеледі, ол оны Құдай мен адамдар арасындағы делдалға айналдырады. Осылайша, священник епископтан қасиеттіліктен басқа барлық діни жоралғылар мен рәсімдерді атқаруға өкілеттілік береді (Кучер, 2004: 102). Киім үлгісіне келсек, православие діни қызметкерлерінің киімі жоғарыда аталған сатылар бойынша бөлінеді және рәміздік мәні жағынан күрделі сипатқа ие. Ал католиктерде діни киім үлгілері өте қарапайым. Олардағы кең таралған діни киім үлгісі – сутана (ұзын көйлек тәрізді киім) деп аталады. Шіркеулік иерархияға қарай священниктер – қара, епископтар – күлгін, кардиналдар – қызыл, папалар – ақ түсті сутана киеді.

Христиан дініндегі құпиялықтың тағы бірі – зәйтүн ағашымен аластау (немесе жиын өткізу). Бұл рәсім науқас адамға қасиетті деп танылған зәйтүн ағашының майын жағу арқылы жасалады. Православ шіркеуі бұл рәсім арқылы адамды сырқаттан айықтырса, католиктер бұны науқас адамға «бата» қылу ретінде жүргізеді. Рәсім барысында науқас адамның маңдайына, бетіне, аузына, қолы мен кеудесіне зәйтүн майы жағылып, дұғалар мен Евангелиеден жеті үзінді оқылады. Шіркеу ілімдеріне сәйкес, бұл құпиялықтың рухани мазмұны науқас адам ұмыт қалған және білмей жасаған күнәларынан тазаланады және Құдай шапағатына бөленеді, сол арқылы рухани және физикалық тұрғыдан сауығады дегенге саяды. Ал жиын өткізу деп аталатындығы рәсімнің жеті священниктің (қазіргі кезде екі немесе тіпті бір дін өкілімен орындала береді) жиыны арқылы өткізілуімен байланысты (Кучер, 2004: 102).

Сонымен, христиан дініндегі құпиялықтар мен оларға қатысты салт-жоралар ұзақ эволюциялық кезеңдерден өтті. Христиандық құпиялықтардың тамыры ерте замандардағы культтік әрекеттерден, атап айтқанда, магиядан бастау алатындығын атап өткен жөн. Христиан дінінің дамуымен, оның негізгі тармақтарының қалыптасуымен христиандық құпиялықтар және олардың орындалу тәжірибелері айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Уақыт өткен сайын оларға қатысты салт-жоралардың мәні мен мазмұны күрделене түсті, оған тарихи дәуірлердегі саяси үдерістер де өз ықпалын тигізді.

Буддизмнің дүниетанымдық жүйесін дхарма (заң, ілім), карма (тағдыр заңы), сансара (қайта туу), нирвана (азаптан құтылу), нидама (себепсалдар), сангха (монахтар қауымы) ұғымдары мен категориялары құрайды. Бұл діннің өзіндік ерекшелігі белгілі-бір бейнедегі құдайдың, тіпті ол туралы ұғымның да жоқтығында. Будда барлық құдайлардан жоғары тұрады. Ол құтқарылу мүмкіндігі бар жеке тылсым күш емес, тек қана адамдардың көзін ашып, оларға ақиқатты танудың, дұрыс жүрудің жолын көрсетеді (Рысбекова, Борбасова, Құрманалиева, 2012: 57). Бұл терминдер негізінен буддизм дінін рәміздейтін ұғымдар болып табылады.

Будда, Дхарма және Сангха буддизмдегі «Үш Асылды» құрайды. Буддист болуды шешіп, буддизмге келген кез-келген адам бірінші кезекте осы Үш Асылдан сүйеніш (прибежище) табады. Үш Асыл будда дініндегі ең басты сүйеніш. Ол «триратна» рәмізімен белгіленеді. Триратна (санскр. «үш асыл») буддистің өзіндік «сенім рәмізі» болып табылады. Будданы өзінің ұстазы және жетекшісі, оның дхармасын заң ретінде, ал сангханы ниеттес адамдар қауымы ретінде қабылдау буддистік дүниетанымның міндетті атрибуты болып табылады. Осы ретте, буддизмдегі «триратна» түсінігінің христиан дініндегі «үшбірлік» (Әке, Бала, Қасиетті Рух) түсінігіне сәйкес келетіндігін атап өтуге болады.

Шіркеу адамдардан христиандық рәсімдерді орындап, әрдайым құлшылық қылуды және Құдайдан немесе әулиелерден көмек сұрап тұруды талап етеді. Осы ретте православтарда күнделікті құлшылық ету әрекеттері (үйде Құдайға сыйыну, шіркеуге барып өзінің бас амандығы және өмірден өткен жақындары үшін майшам қою, ауыз бекіту (пост), т.б.) бар. Жалпы бұл күнделікті құлшылық ету әрекеттері христиандық бағыттардың діни ұстанымдарындағы айырмашылықтарға байланысты. Мәселен, протестанттар Инжілді мойындағанмен, Шіркеудің Қасиетті Әсиеттері мен шіркеулік жораларды атқаруды қабылдамайды. Олар о дүниелік болған адамдар үшін дұға жасамайды, оларды Құдай өзінің қамқорлығы арқылы қабір азабынан жеңілдетеді деп есептейді. Протестанттар сондай-ақ ауыз бекітуді жоққа шығарады, және олар Иса Мәсіхті Құдай ретінде мойындау құтқарылу үшін жеткілікті, ол үшін басқа қосымша әрекеттер жасаудың қажеттігі жоқ деп санайды. Ал католиктер мен православтық христиандар Құдай Әкенің әсиеттерін орындай отырып, өзінің сенімін іс-

әркеттері арқылы дәлелдеуі қажет деп есептейді (Христианские традиции).

Христиан дінінің үш тармағының тәжірибелеріндегі айырмашылықтар айқыштық шоқынудан айқын көрінеді. Айқыштық шоқыну нышаны христиандық діни сенім тәжірибесінде айқыштың ықпалымен қалыптасты. Айқыштық шоқыну – бұл оң қолымен жасалатын және біріншіден, сенушінің денесінде айқышты бейнелейтін, екіншіден, адамға немесе бір затқа «бата» беру қимылы. IX ғасырдың басынан қолмен шоқыну діни рәсімдердің ажырамас бөлігіне айналды. Айқыштық шоқынуды протестанттардың көпшілік бөлігінен басқа барлық христиандар қолданады. Қазіргі таңда византиялық дәстүрді ұстанушы христиандар (ескі ғұрыпшылардан басқалары) үш саусағын (бас бармақ, сүк саусақ, ортаңғы саусақ) біріктіреді, қалған екі саусағын алақанына қысып ұстайды. Бұл жерде үш саусақ Қасиетті Үштікті, ал қалған екі саусақ Мәсіхтің екіжақты – құдайлық және адамдық табиғатын білдіреді. Латындық дәстүрде айқыштық шоқыну саусақтар бүгілместен орындалады. Мұндағы бес саусақ Мәсіхтің бес жарақатын рәміздейді. Қолдың қимылы маңдайдан басталып, кеудеге, сол иыққа және одан соң оң иыққа жалғасады. Шығыстық христиандарда шоқынудағы қолдың қимылы: жоғарыдан төменге, одан әрі оңнан солға жасалады. Тағы бір негізгі айырмашылық православ христиандары саусақтарын кеуде тұсына емес ішіне тигізеді. Ал айқыштық шоқынудағы «бата» беру қимылы византиялық және латындық дәстүрлерде сәйкес келеді: яғни қолдың қимылы жоғарыдан төменге және солдан оңға жасалады (Азбука христианства, 1997: 132-133).

Ислам дініндегі діни рәміздер де күнделікті құлшылық етуге бағытталған діни амалдар мен рәсімдер арқылы көрініс береді. Жалпы исламның діни құрылымы екі бөліктен тұрады: Иман – сенім (исламның хақтығына) және Дін (діни практика – діни ғұрыптардың, діни моралдің, дәстүрлердің және т.б. жиынтығы). Осылардың барлығының бүге-шүгесі Құран, сунна (дәстүрлі ережелер жинағы) және ресми беделді дін өкілдерінің шешімдерімен айқындалған. Иманның мәні жалғыз Құдайға, Мұхаммедтің және оған дейінгі пайғамбарлардың пайғамбарлық миссиясына, періштелерге, Құранда түсірілген уаһилерге, «ақырет күніне» сену болып табылады (Оңғаров, 2014: 187-188).

Осы сенімнің астарында үлкен рәміздік мән жатыр. Ислам сенімнің бес парызына негізделген. Оның біріншісі «Алладан басқа тәңір жоқ және Мұхаммед Оның елшісі» (шахада) екеніне күәлік беру. Осы қысқа рәмізді айта отырып мұсылман өзінің сенімге қатыстылығын дәлелдейді. Бұл формула Құранда жоқ болғанымен мұсылмандық сана-сезімнің негізі болып табылады. Екіншісі – күнделікті бес реттік құлшылық (намаз), үшіншісі – міндетті қайырымдылық (зекет салығы), төртіншісі – қасиетті Рамазан айында ауыз бекіту (ораза), бесіншісі – Қасиетті Меккеге құлшылық сапар жасау (қажылық). Осы аталған міндеттерді орындау мұсылмандықтың белгісі болып табылады. Намаз оқу және қажылықпен қатар діни рәсімдер қатарына құрбан шалу мерекесі, дәрет алу жорасын жатқызуға болады. Дәрет алу рәсімі – сыртқы тазаруға қарағанда ішкі тазаруды білдіреді (Артемьев, Цепкова, Колчигин, 2011: 17).

Негізі исламға күдіретті Аллаға сенуді қолдаумен қатар бүкіл әлемдегі мұсылмандық ынтымақтастықты қолдауға бағытталған әдет-ғұрыптардың кең көлемді кешені тән. Ол әдет-ғұрыптар екінші жағынан мұсылмандарды бір идея мен бір іс-қимылға біріктіруге шақырады. Ислам сондай-ақ әлеуметтік бақылау мен ой-пікір бірлігінің жоғарғы деңгейін қамтамасыз етудің басты құралы ретіндегі салт-дәстүрлерге (бұл бағытта мешітте бес мезгіл оқылатын намаз ерекше маңызға ие, оның кезінде бүкіл мұсылман қауымының амандығы үшін дұғалар жасалады) үлкен мән береді.

Жалпы намаз оқу исламның екінші үлкен парызы болып табылады, бұл рәсімнің ерекше маңызы бар. Намаз – сөзінің мағынасы «дұға ету». Намаз – Аллаға деген сансыз шүкірлерді көрсететін ғибадат. Намаз – мұсылманның тән тазалығы мен жан тазалығының негізі. Намаз – мұсылманды Аллаға жақыдатады. Намаз – Жаратушы мен пенденің арасындағы рухани байланыс. Апта күндерінің ішінде Жұма намазы өте маңызды, жамағатпен бірге оқылатын ғибадат. Пайғамбарымыздың хадистерінде жұма күнінде дұғалардың қабыл болатын арнайы бір сәттің бар екендігі айтылады. Мұсылмандар жұма күні Құран оқу, намаз оқу, салауат айту тәрізді ғибадаттар жасауы керек. Мұсылмандар тазаланып, ғұсыл алып, таза киім киіп, хош иіс сеуіп мешітке жұма намазына барады. Мұсылмандар жұма намазында жиналып, бір-бірімен қауышады (Байтенова және т.б., 2011: 20-22). Дұға

уақытында адам Құдай алдында бүкіл жан сарайын ашады – өзінің жасаған барлық күнәлері үшін Алла Тағаладан кешірім сұрайды. Дұға – бұл адам сенімінің рәмізі.

Ислам дініндегі қажылық пен құрбан шалу рәсімдері бір-бірімен тығыз байланысты рәсімдер. Мұсылмандар Құрбандық шалу мерекесіне құрбандық шалу үшін Меккеге қажылық сапарға аттанған. Құрбан шалу – Алланың арнайы әмірі болғандықтан, бұл орындаушы адам Жаратушының ризашылығын алады. Құрбан – сөзі «жақындау» деген мағынаны білдіреді. Құрбан шалу – Ибраһим пайғамбардан бері келе жатқан сүннет. Ханафи мәзһабы бойынша Құрбан айтта шамасы жететіндерге құрбан шалу – уәжіп.

Құрбан шалу рәсімінен кейін ер адам шашын тақырлатып алып тастайды немесе бір уыс шашын кесіп алады және соңғы рет жеті мәрте Қағбаны айналып шығады. Осы жоралғымен қажылық аяқталады. Шашын алу арқылы құлшылық етуші өзін жаңа туған нәрестемен теңестіреді, бұл өмірдің жаңадан қайта басталғандығын білдіреді. Бұл Алла Тағалаға деген сүйіспеншілікпен жасалатын ғибадат. Кімде-кім Байтұллаға (Қағбаға) тауап жасаса, анасынан жаңа туғандай болып, күнәларынан арылып тазарады (Жолдыбай, Исаұлы, 2014).

Христиан дінінің тарихында да ертеде құрбандық шалу дәстүрлері болған. Жаңа Әсиетте де құрбан шалуды үзілді-кесілді жоққа шығаратын қағидалар жоқ. Жалпы, католиктерде, православтарда және протестанттарда осы құрбандық шалу мәселесінде айырмашылықтар бар. Соңғылардың ілімдеріне сәйкес, Иса Мәсіхтің өзі айқышқа керіліп өлуімен бүкіл әлем үшін бір рет және мәңгілікке өз-өзін құрбандыққа шалды, одан кейін бейбіт өмір үшін жаңа құрбандық қажет емес және орынсыз деп шешілді.

Христиандар да қасиетті жерлерді аралап, тәу ету дәстүрлері ежелден қалыптасқан. Ол жерлер Исаның дүниеге келуімен, өмірімен, айқышқа таңылып, өлтіріліп, қайта тірілуімен байланысты киелі орындар. Христиандар үшін осындай қасиетті болып саналатын діни нысандардың негізгілері Иерусалим қаласында орналасқан. Олар Виа Долороза (Исаның айқышты арқалап жүріп өткен қаланың ескі бөлігіндегі көше атауы), Исаның айқышқа таңылып, қайта тірілген жері Голгофа тауындағы Құдай Табыты храмы, Иерусалимнің батысындағы Иоанн Шоқындырушының дүниеге келген жері Эйн-

Карем, Құпия Кештің өткен жері деп дәстүрлі есептелетін Сенакль және ағаштары шоқындырылып, олардан айқыш жасалған Иерусалимнің орталығында орналасқан Қасиетті Айқыш монастырі. Жоғарыда аталған қасиетті орындар Киелі Жер аймағында орналасқан басты христиандық діни нысандар болып табылады. Екінші жағынан бұлар бүгінде діни туризм нысандары ретінде қызмет етіп келеді.

Буддизм дінінде де күнделікті тәжірибелерге, ең алдымен рухани жетілуге бағытталған тәжірибелерге үлкен мән беріледі. Будда жолы бойынша адам өзін әр күн сайын дұрыс мақсаттарға бағыттап, жақсы істермен жоспарлауы тиіс. Ондағы мақсат алдыңғы күндердегі жинақталған теріс істердің ауыртпалығын азайтып, жақсы амалдар арқылы рухани тазару. Бұдан басқа буддизмде карманы тазарту үшін тағзым ету (иілу) (простирање), қамқорлық сұрау, тәубеге келу, медитация, мантра оқу және т.б. тәжірибелер мен әдістер қолданылады.

Тағзым ету (иілу) физикалық әрекет (адамның толықтай жерге денесін тигізіп иілуі) пен санамен жұмыстың түрлі техникаларын байланыстырған психо-физикалық жаттығу. Бұл жаттығу барысында адам Үстаздарды, Буддаларды, Бодхисаттваларды, йидамдарды және қорғаушыларды көз алдына елестетіп, олардың алдында тағзым етеді. Бұл тәжірибені орындаудың мақсаты – тағы да сол өз ақыл-ойынды ауыздықтау, жиналып қалған негативті кармалардан тазарыну және игілікті істерді жинау. Тағзым ету буддист үшін қасиетті саналатын нысандар (храм, алтарь, ступа, табиғи нысан (тау), бейне және т.б.) алдында, оның айналасында немесе оларға бағыт алу барысында (тәуіп етуге бару) орындалады.

Тағзым ету йоганың түрлі формаларымен, мантра оқу және медитациямен бірге Ваджраяна буддизміндегі және буддизмнің басқа да бірқатар бағыттарындағы негізгі тәжірибелерге жатады. Тағзым ету тәжірибесін орындау будда жолындағы адамның ақыл-ойының жағдайымен қатар, физикалық ахуалына да оң әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, буддизмдегі тағзым ету тәжірибесі исламдағы намаз оқу тәжірибесіне ұқсайды.

Буддистік тәжірибелерде осы діндегі негізгі рәміздердің бірі болып табылатын мандала (санскрит. «дөңгелек», «орбита», «шеңбер», «диск») кеңінен қолданылады. Адепт медитация кезінде мандалада суреттелген бейнелерді кезек-кезек өзінен өткізіп, ортасында бейнеленген

Құдаймен біртұтастыққа айналады. Содан кейін діндар үшін сезімдік танымның жоғарғы сатысы – ғарыштық абсолютпен бірігу басталады (Буддизм: Словарь, 1992: 175). Осылайша, мандала да, сансара дөңгелегі де дхарма дөңгелегінің көріністері болып табылады. Екеуінің де айтар ойы бір, яғни өмір құмарлығынан арылу, қайта туулардан шығып, нирванаға қол жеткізу.

Әлемдік діндердің рәміздері контекстінде зерделейтін тағы бір мәселе – ол діндердің эсхатологиялық көріністері. Осы тұрғыдан алғанда, діннің өзі адам өмірінің рәмізі. Басқаша айтқанда, жоғарыда аталған дәстүрлі діндердің ілімдері адамның өмірінің мән-мағынасын айқындайды, бағыт-бағдар беріп, үнемі тура жолмен жүруге шақырады.

Эсхатология – дүниенің, адам өмірінің баянсыздығы туралы, ақырзаман мен о дүние туралы діни ілім. Осы мәселелер әлемдік діндерде қаншалықты орын алады, оларға қатысты ілімдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары неде деген сауалдарға жауап іздесек. Ұқсас немесе ортақ тұсы – барлық әлемдік діндердің ілімдерінде ақырзаман туралы, оның орын алатындығы туралы айтылуында. Бұған қатысты Буддизмде қашан болса да ақырзаманның болатындығына сенеді. Бірақ ақырзаман ұзаққа созылмайды, яғни әлем қайта пайда болу үшін уақытша ғана жоғалады және осы құбылыс үнемі қайталанып отырады. Өмірдің осы циклдық жалғастық табуы «сансара дөңгелегімен» рәмізделеді. Осылайша, буддизмге циклдық эсхатология көріністері тән, ол үдерістің не басы, не соңы болмайды (Кударенко). Ол тек нирванаға жеткен кезде ғана тоқтауы мүмкін. Ал нирванаға тек адам ғана жете алады. Өлген адамның осы адам деңгейінде немесе болмыстың басқа қалған бес деңгейінде қайта тууы оның алдыңғы өміріндегі жасаған іс-әрекеттерінен (карма) тәуелді болады деп есептеледі. Жалпы бүкіл буддалық тәжірибенің мақсаты – нирванаға жету. Нирвана – бұл біздің түсінігіміздегі жұмақ емес, бұл ақыл-ойдың нұрланған күйі. Ондай жағдайда адам барлық азап пен қиялдан арылады (Фаррер-Холлс Дж., 2005: 47).

Христиандықта керісінше уақыттың циклдығы туралы ұстанымдар жоққа шығарылады және ақырзаманнан кейін жаңа өмірдің пайда болмайтындығына сенеді. Христиандардың сенімі бойынша, Ақырзаман Иса Мәсіхтің Екінші келуінен кейін басталады. Бірақ христиандық эсхатологияда «уақыттың ығысуы»

деген түсінік бар. Оның мәні адамзаттың бүкіл тарихын Иса Мәсіхтің өзін құрбан ете отырып, әлемді құтқаруы туралы ілім тұрғысынан қарастыру. Оның келуімен алғашқы күнәдан бүлінген тарихтың толықтығы, уақыттың толықтығы қалпына келді, олар енді жаңа сипатқа ие болды – христиандар бұдан былай уақытты біртұтас сызық ретінде қарастырады, оның әрбір кезеңі, яғни өткені, қазіргі және болашағы адамға қолжетімді болмақ. Басқалай айтсақ, уақыт мәңгілік сипатқа ие болады. Соған сәйкес христиандардың сенімі бойынша қазіргі өмір аяқталғаннан кейінгі басталатын болашақ бақытты өмір ислам мен буддизмге қарағанда осы өмірдің өзінде қолжетімді болады, оған әр адам қатыса алады. Осылайша, христиандар болашақтағы жаңа өмірді күтпейді, олар үшін жаңа өмір басталып кетті.

Енді Ислам дініндегі ақырзаман және болашақ өмір мәселесі туралы ілімдерді қарастырсақ, ондағы ілімдер жүйесінің біршама күрделі екендігін көруге болады. Исламның эсхатологиялық сипаты айқын көрінеді. Құранда Ақырет күні мен Қиямет күнінің орын алатындығы, әр адамның Алла алдында міндетті түрде жауап беретіндігі туралы көп айтылған. Сол сияқты Исламда жеке эсхатология да бүге-шүгесіне дейін ашылып жазылған. Әрбір мұсылман өзінің қалай өлетіндігі, көкке көтеріліп, Алламен кездесуінің қалай өтетіндігі туралы хабардар. Ислам ілімдері бойынша бұл дүние ерте ме кеш пе жойылады, буддистік түсініктерден ерекшелігі ол мәңгілікке жоқ болады. Ғарыштық апат орын алады, оған Құран мен хадистерде айтылған белгілі-бір оқиғалар себепкер болады, одан кейін Қиямет күнінде өлілер қайта тіріліп, Алла алдында есеп береді. Есеп әр адамның фәни өмірдегі әрекетіне қарай сұралады. Егер ол Аллаға сеніп, тура жолмен өмір сүрсе – жұмақтан орын алады. Ал егер осы өмірде жақсы әрекеттер жасамай, Алладан басқа өзге құдайларға сенсе – ол адам мәңгілік тозақ азабын тартады (Кударенко).

Ислами түсініктерде ақырзаман таянғанда ислам дінінің құндылықтарын қайта жандандырушы Мәхдидің дүниеге келетіндігі айтылады. Жоғарыда біз Ақырзаманға адамдардың осы дүниеде жасаған теріс іс-әрекеттерінің себепкер болатындығын айтып өттік. Осы алғышарттар Исламның эсхатологиялық ілімдерінде екі топқа бөлінеді. Біріншісі, ақыреттің белгілеріне болып өткен немесе болашақта болуы тиіс Құран мен Сүннеттегі айтылған оқиғалар жатады. Екіншісі – ұлы белгілер. Біз айтқан Мәхди мен

Иса пайғамбардың келуі осы ұлы белгілерге жатқызылған. Иса пайғамбардың келу оқиғасын барлық христиандық конфессияларда да күтеді (Якимова, 2012: 41). Буддизмде осыған ұқсас Майтрея келеді деген сенім бар. Майтрея болашақтың Буддасы. Оның келуінің миссиясы Мәдидікіне ұқсас, яғни Будда ілімдерін қайта жаңғыртып, жаңа ілім береді. Буддизмнің кейбір мектептерінде оның келуімен гүлдену кезеңі басталады деп сенеді.

Жалпы ислам ілімдерінде Ақырет, Қиямет күні, жұмақ, тозақ және т.б. эсхатологиялық категориялар өте шынайы әрі әсерлі беріледі. Осы жағынан алғанда, бұл сенімдердің рәміздік маңызы зор. Яғни исламдағы эсхатологиялық ілімдер адамдарды үнемі Алладан қорқуға, дұрыс өмір сүруге, тура жолдан таймауға, тәрбиелі болуға шақырады.

Нәтижелері және талқылама

Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында қалыптасқан буддизм дінінің (модернистік ағымдарды алмағанда) ілімдері және рәміздері осы күнге дейін өзгерістерге ұшырамай, сол қалпында, бастапқы мән-мағынасын сақтап келеді. Рәміздер қай дінде болмасын, Құдай мен адам, дін мен сенуші арасындағы вербалды емес коммуникацияның құралы болып табылатыны сөзсіз. Сондай-ақ, рәміздерді – діннің қасиетті тілі деп айтсақ та қателеспес едік. Рәміздер арқылы діннің негізгі идеясын, мақсатын, қасиетті кітаптарындағы айтар ойларын, тарихын, алғашқы түсініктерін, сенімдерін, дүниетанымын, мәдениетін, т.б. байқауға болады. Ғасырлар бойы, заман өзгерістеріне қарамай, бастапқы мазмұнын сақтап келген буддизм рәміздері өздерінің өміршеңдігін дәлелдеді.

Сол сияқты ислам дінінің рәміздеріне қатысты қорытынды жасасақ, біз бір нәрсені түсінуіміз қажет, яғни ислам (мұсылман) әлеміне қатысты рәміздер және ислам дініне қатысты рәміздер болады. Ислам әлеміне қатысты рәміздерге мешіт, қағба, жарты ай мен жұлдыз, Хамса – «Фатиманың қолы» сынды рәміздерді жатқызамыз. Ал ислам дінінің рәміздері қатарында осы діннің қасиетті мәтіндерін – Құран Кәрім мен хадистердің өзін, ондағы мұсылман қауымына айтылған өсиеттерді, парыздар мен міндеттерді атаймыз. Құрандағы әрбір аяттың өзі рәміздік мән-мағынаға толы. Бүгінде жоғарыда мұсылмандық рәміз ретінде қарастырылған жар-

ты ай көптеген мұсылмандық елдердің туларына басылған, бірақ ислам дінін ұстанушылардың ішінде оның нақты мұсылмандық рәміз екендігіне келіспейтіндер де бар. Тіпті, бұл рәміздің пайда болу тарихын жақсы білетіндер оны жоққа шығарып, пұтқа табынушылық рәміз деп есептейді. Сол сияқты жарты ай мен жұлдызды алқа ретінде тағуда да абай болу қажет деп есептейміз. Алқа өз иесінің дінге қатыстылығын ғана білдіреді, оның ешқандай киелі мәні жоқ. Оны христиан өкілдері тағатын айқыштың баламасы ретінде де есептеу қате. Өйткені, исламда Алладан басқа ешқандай тірі жанға немесе затқа табынуға тыйым салынған.

Қорытынды

Қорыта келгенде, буддистердің, мұсылмандардың және христиандардың біз қарастырған эсхатологиялық ілімдері өзіндік ерекшеліктер мен ұқсастықтарға ие. Ұқсастығы үш дінде де заманның ақыры сөзсіз орын алады, оның алдында рухани ұстаздар мен пайғамбар келеді, жұмақ, тозақ сынды эсхатологиялық категориялар бар. Сондай-ақ біз жоғарыда үш дінде де «күнә» түсінігінің бар екендігін айтып өттік. Айырмашылығы олардың ақырзаманға, одан кейінгі о дүниедегі өмірге қатысты түсініктерінің әртүрлі болуынан көрінеді. Мәселен, христиандықта о дүниедегі өмір мен Қиямет күні туралы концепциялар исламдағымен жалпы ұқсас болғанмен, өлгеннен кейінгі адам жаны өмірінің әрбір кезеңіне догмаланған детальді сипаттама берілмейді.

Сонымен әлемдік діндердің рәміздерін салыстыра келе бірқатар қорытындылар жасауға болады. Тарихи дәстүрі бай діндер ретінде буддизм, христиан және исламның рәміздер жүйесі және олардың иерархиясы қалыптасқандығын көруге болады. Аталған діндердің рәміздерінің мағыналарын талдау олардың сол діннің негізгі идеяларын берумен қатар, тура және жанама мәнінде адамзатты сүйіспеншілікке, төзімділікке, сабырлыққа, кешірімділікке, өсіп-өркендеуге, жұмақтан үмітпен өмір сүруге шақыратындығына көзімізді жеткізеді. Сонымен бірге дәстүрлі діндердің бірқатарына ортақ болып келетін діни рәміздердің де болатындығын атап өткен жөн. Мысалы, олардың қатарында айқышты, түйінді, т.б. рәміздерді атап өтуге болады. Дегенмен, әр рәміз діндердің әрқайсында әртүрлі рәміздік мән-мағына береді.

Әдебиеттер

- Азбука христианства (1997) Словарь-справочник / Сост. А.Удовенко. – М.: МАИК «Наука». – 288.
- Артемов А.И., Цепкова И.Б., Колчигин С.Ю. (2011) Религии в Казахстане: Хрестоматия. Часть 1. – Алматы: ТОО «Антей». – 381 с.
- Байтенова Н.Ж. және т.б. (2011) Қазақстандағы діндер. – Алматы: Қазақ университеті. – 244 б.
- Буддизм: Словарь (1992) / Под общ. ред. Жуковской Н.Л. и др. – М.: Республика. – 287 б.
- Вовк О.В. (2006) Энциклопедия знаков и символов / О.В. Вовк. – М.: Вече. – 528 б.
- Гуцул И.А. (2016) Христианская символика в сакральной архитектуре протестантов Украины – визуальное выражение духовности верующих. // Богословские размышления. Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения». № 17. – С. 327-345.
- Жолдыбай К., Исаұлы М. (2014) Зиярат тауабы (қажылықтың үш парызының біреуі) // <https://islam.kz/kk/articles/iman-alipresi/islam-sharttary/qajylyqqa-baru/ziyarat-tauaby-qajylyqtyn-ush-paryzynyn-bireui-663/#gsc.tab=0>
- Көкебаев М. (2016) Неке қидырудың маңызы // <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/hadis-jansunnet/neke-qidyrydyn-manyzy-2506/>
- Кударенко С. (2010) Эсхатология в Христианстве, Буддизме и Исламе // Украинская православная церковь. <https://missia.od.ua/index.php?newsid=669>
- Кучер О.Н. (2004) Христианство. История и современность. – Ростов н/Д.: Феникс, Харьков: Торсинг. – С. 320.
- Мустафина Ж.Д., Борбасова Қ.М. (2019) Айқыштың символдық мәні және оның православие дінінде қолданылуы. – 160-168 бб. // Дінтанудың қазіргі жағдайы мен оның даму перспективалары атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті. – 344 б.
- Мустафина Ж.Д., Борбасова Қ.М. (2020) Айқыш таңбасының символдық мәні және оның трансформациясы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. №1 (21). – 4-16 бб.
- Мустафина Ж.Д., Мәден А.Т. (2019) Исламның діни символдары // «The Europe and Turkic World: Science, Engineering and Technology»: Material of the IV International Scientific-Practical Conference. In two volumes. Volume II – Istanbul, Turkey: Regional Academy of Management. – 528 p.
- Оңғаров Е.А. (2014) Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары. – Алматы: Көкжиек. – 272 б.
- Правоведник (2012) Символы религий // Религия. Наука. Жизнь. от 13.03.2012. <http://fideviva.ru/simvoly-religij>
- Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. – К.: Высшая школа, 1988. – 272 с.
- Рошаль В.М. (2007) Полная энциклопедия символов – М.: АСТ; СПб.: Сова. – 515 с.
- Рысбекова Ш., Борбасова Қ., Құрманалиева А. (2012) Діндер тарихы. – Алматы: Қазақ университеті. – 150 б.
- Таня ал-Харири-Вендель (2005) Символы ислама / Пер. с нем. – СПб.: Диля. – 288 с.
- Тәубеге келу (2014) <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718>
- Фаррер-Холлс Дж. (2005) Мудрость буддизма: Иллюстрированная энциклопедия / Пер. с англ. – М.: Омега. – 192 с.
- Христианские традиции // <https://qwizz.ru/hristianskie-tradicii>
- Якимова Е.Г. (2012) Эсхатология основных христианских конфессий: сходства и различия // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – №2. – С. 39-43.

References

- Artem'ev A.I., Cepkova I.B., Kolchigin S.Yu. (2011) Religii v Kazahstane: Hrestomatiya. Chast' 1 [Religions in Kazakhstan: Textbook. Part 1]. – Алматы: LLP “Antey”. – 381. (in Russian)
- Azbuka hristianstva (1997) Slovar'-spravochnik [Dictionary-handbook]/ Sost. A.Udoenko. – Moskva: MAIK «Nauka». – 288 p. (in Russian)
- Baitenova N.Zh. etc. (2011) Kazakstandagy dinder [Religions in Kazkhatsan]. – Алматы: Kazak universiteti. – 244 p. Buddizm: Slovar' (1992) Pod obshch. red. Zhukovskoj N.L. i dr. [Buddism: A Dictionary, ed. Zhukovskoj N.L. etc.] – Moskva: Respublika. – 287 p. (in Kazakh)
- Farrer-Holls Dzh. (2005) Mudrost' buddizma: Illyustrirovannaya enciklopediya / Per. s angl. – Moskva: Omega. – 192 p. (in Russian)
- Gucul I.A. (2016) Hristianskaya simvolika v sakral'noj arhitekture protestantov Ukrainy – vizual'noe vyrazhenie duhovnosti veruyushchih // Bogoslovskie razmyshleniya. Specvypusk «Reformaciya:vostochnoevropejskie izmereniya» [Christian symbolism in the sacred architecture of Ukrainian Protestants is a visual expression of the spirituality of believers. // Theological reflections. Special issue "Reformation: Eastern European Dimensions"]. № 17. – pp. 327- 345. (in Russian)
- Hristianskie tradicii // <https://qwizz.ru/hristianskie-tradicii> (in Russian)
- Kokebayev N. (2016) Neke kidyrydyn manyzy [The importance of wedding ceremony]// <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/hadis-jane-sunnet/neke-qidyrydyn-manyzy-2506/> (in Kazakh)
- Kucher O.N. (2004) Hristianstvo. Istoriya i sovremennost' [Christianity. History and modernity]. – Rostov n/D.: Feniks, Har'kov: Torsing. – 320 p. (in Russian)
- Kudarenko S. (2010) Eskhatologiya v Hristianstve, Buddizme i Islame [Eschatology in Christianity, Buddhism and Islam]// Ukrainskaya pravoslavnaya cerkov'. <https://k-istine.ru/apologia/> (in Russian)
- Mustafina Zh.D., Borbasova K.M. (2019) Ajkyshtyn simvoldyk mani zhane onyn pravoslavie dininde koldanylyuy [The symbolic meaning of the cross and its use in the Orthodox religion]// Dintanudyn kazirgi zhagdajy men onyn damu perspektivalary atty halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. – Алматы: Kazak universiteti. – 344 b. 160-168. (in Kazakh)

Mustafina Zh.D., Borbasova K.M. (2020) Ajkysh tanbasynyn simvoldyk mani zhane onyn transformaciyasy [The symbolic value of the sign of the cross and its transformation]// Al-Farabi atyndagy KazUU Habarshysy. Dintanu seriyasy. №1 (21). – pp. 4-16. (in Kazakh)

Mustafina Zh.D., Maden A.T. (2019) Islamnyn dini simvoldary [The symbols of Islam]// «The Europe and Turkic World: Science, Engineering and Technology»: Material of the IV International Scientific-Practical Conference. In two volumes. Volume II – Istanbul, Turkey: Regional Academy of Management. – p. 528. (in Kazakh)

Ongarov E.A. (2014) Kazak madenieti zhane islam kundulyktary [The Kazakh Culture and Islamic values]. – Almaty: Kokzhiiek. – p. 272. (in Kazakh)

Pravovednik (2012) Simvoly religij [Symbols of Religion]// Religiya. Nauka. Zhizn'. ot 13.03.2012. <http://fideviva.ru/simvolyreligij> Religioznaya obryadnost': sodержanie, evolyuciya, ocenki [Religious rites: content, evolution, assessments]. – K., 1988. – p. 272. (in Russian)

Roshal'V.M. (2007) Polnaya enciklopediya simvolov [Complete Encyclopedia of Symbols]. – Moskva: AST; SPb.: Sova. – p. 515. (in Russian)

Rysbekova Sh., Borbasova K., Kurmanalieva A. (2012) Dinder tarihy [History of Religion]. – Almaty: Kazak universiteti. – p. 150. (in Kazakh)

Tanya al-Hariri-Vendel' (2005) Simvoly Islama [Symbols of Islam]/ Per. s nem. – SPb.: «Dilya». – p. 288. (in Russian)

Taubege kelu (2014) <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718> (in Kazakh)

Vovk O.V. (2006) Enciklopediya znakov i simvolov [Encyclopedia of signs and symbols]/ O.V. Vovk. – Moskva:Veche. – p. 528. (in Russian)

Yakimova E.G. (2012) Eskhatologiya osnovnyh hristianskih konfessij: skhodstva i razlichiya // Gumanitarnye vedomosti TGPU im.L.N.Tolstogo. №2. – pp. 39-43. (in Russian)

Zholdybaiuly K., Isauly M. (2014) Ziyarat tauaby (qajylyqtyn ush paryzynyn bireui) [Pilgrimage]// <https://islam.kz/kk/articles/iman-alippsi/islam-sharttary/qajylyqqa-baru/ziyarat-tauaby-qajylyqtyn-ush-paryzynyn-bireui-663/#gsc.tab=0> (in Kazakh)